

*Погребняк І. В.,**докторант кафедри української літератури і компаративістики
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка*

СЕМІОТИЧНІ ІДЕЇ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА: ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Анотація. Сучасна амплітуда семіотичних досліджень досить широка й дискусійна, адже перебуває в пошуках власної ідентичності. У статті розглянуто виникнення семіотичних ідей в античності та з'ясовано, що вони з'явилися набагато раніше, ніж семіотика. У центрі уваги перебувають ідеї Боеція та вчення Августина про знак, що є важливим поєднанням давніх і середньовічних теорій знака й значення. Учення Августина розглядається як вирішальний поворотний момент в історії семіотики. Зосереджено увагу на ідеях Платона й Аристотеля, стоїків та епікурейської школи.

Ключові слова: семіотика, знак, знакові відносини, позначування, інтерпретація, смисл.

Постановка проблеми. Семіотична теорія – одна з найбільш продуктивних і одночасно дискусійних у сучасній філології. Означеною проблематикою цікавляться літературознавчі субдисципліни, а також суміжні з філологією спеціальності, що звернені до вивчення культурних об'єктів. Актуальність окресленого питання викликана тим, що семіотика є однією з важливих стратегій текстотворення та дешифрування. Комплексна проблема семіотики поступово залучає до колективної обсервації представників різних наукових теорій, адже спільними зусиллями можна віднайти шляхи пізнання такої поліаспектної дисципліни. Спроба наукового визначення семіотики має давню історію, проте все ще знаходиться в пошуках власної ідентифікації. Одним із продуктивних підходів є реконструкція історичного становлення семіотичних ідей. Сьогодні спостерігається відсутність систематичних досліджень означеного процесу, тобто історія семіотики ще не написана.

Метою статті є аналіз семіотичних ідей як наукової проблеми.

Виклад основного матеріалу. Генеза семіотичних ідей не збігається в часі, перша вказівка на загальну теорію знаків під назвою «семіотика» з'являється лише в Новий час, коли Дж. Локк у роботі «Досвід про людське розуміння» написав про поділ наук на три напрями, називаючи в якості третього «вчення про знаки». Дж. Локк зазначає: «...оскільки найбільш звичайні знаки – це слова, то семіотику досить вдало називають також «логіка» [12, с. 200]. Висновки Дж. Локка дають підставу розглядати семіотику як науку філософську, адже до трактування семіотичних ідей залучалося філософське підґрунтя, яке тісно пов'язане з реальними практиками позначування. Виникнення семіотичних практик та їх первинне осмислення пов'язували з ворожінням, магічними діями, медициною. Такі підходи побутували ще до класичної античності в Месопотамії й архаїчній грецькій культурі. Структура знака виражалася фіксованими фактами у висловлюваннях, а не ставленням до позначуваного й позначуючого. Термін «знак» уперше з'являється саме в цих практиках, адже він був загальним найменуванням для будь-яких знаків [14, с. 72].

Ключові поняття формування та розвитку семіотичних ідей в античності представлені в працях Платона, Аристотеля, ідей стоїків. Платон у діалозі «Кратил» указував на довільний характер мовних знаків, припускаючи відмінність між річчю і її назвою: «Будь-яка назва, яку ти даєш, є, на мою думку, правильною, і якщо ти її заміниш і даси іншу, нова назва буде такою ж правильною, як і попередня» [13, с. 488–491]. Платон досить чітко сформулював твердження про те, що слово – це знак, адже воно не є фізичним явищем, а існує для позначення й вираження думки про якийсь зміст. Отже, ідеться про репрезентативну функцію знака [13, с. 426–479]. У «Кратилі» передбачається в імпліцитному вигляді існування певного набору семіотичних кодів: будь-яка семіотична репрезентація є недосконалою; той чи інший семіотичний код репрезентує лише окрему лакуну об'єкта. Наближення до пізнання сутності речей вимагає продукування нових семіотичних кодів і репрезентацій, які більш точно відображали б сутність. Недосконалість акустичної й вербальної репрезентації передбачає їх глибоке пізнання, що дає можливість говорити про певний семіотичний континуум кодів. Давньогрецькі матеріалістичні філософи Демокрит і Епікур також висували ідею про умовність слів (імен), про відсутність прямого причинного зв'язку й найменшої подібності між словом і уявленням. Для них характерні, з одного боку, трактування елементів мови (слів і речень) як знаків, а з іншого – умовний характер їх зв'язку з думкою [9, с. 345–353].

Семіотика в Середньовіччі вважалася складною дисципліною, абсолютно відмінною від інших наук і мистецтв, яка займалася дослідженнями концепції знака, його природи, функцій і класифікацій. Середньовічні теорії вирізнялися формальними підходами схоластичного навчання, що є, по суті, коментарем концептуального аналізу основних понять. Таким чином, коли в коментарях до текстів з'являлися терміни «знак» (signum) або «уявлення» (representatio), схоластичні автори вважали обов'язковим або чітко описувати ці поняття, або принаймні мати можливість посилатися на першоджерело. У схоластичній системі наук і мистецтв є галузі, де протягом століть існувала традиція семіотичних питань і відповідей. Найбільш важливими є галузі так званого тривіума – граматики, риторика й логіка, остання визначала предмет, а також узгодження основних логічних понять (наприклад, «термін» або «значення»), що викликало зауваження до поняття «знак» [8, с. 42–170]. Найбільш придатними локусами класичних логічних висновків загальної теорії знака й значення є коментарі до вступної глави «Про тлумачення» Аристотеля, що було «загальною відправною точкою практично всіх середньовічних теорій семантики» [7, с. 8]. Для Аристотеля слова є «безпосередніми знаками» уявлень, що знаходяться в душі [11, с. 80]. У його вченні про ентимему (скорочені категоричні силіогізми) уперше знаходимо чітке визначення знака. На думку Аристотеля, знак означає «доказове посилання, необхідне або правдоподібне, те, за

наявності чого річ існує або під час появи чого вона рано чи пізно з'являється і є знаком появи або існування» [10, с. 252]. Відомо, що силогізм складається з трьох частин: двох посилянь і висновку, але в небагатьох винятках силогізм може вживатися в скороченому вигляді – у формі ентимеми, коли та чи інша частина думки не висловлюється з огляду на очевидність, а тільки мається на увазі. У такому силогізмі висновок, що предмету притаманна певна ознака, обґрунтований притаманністю іншої ознаки, яка обов'язково пов'язана з першою, і ця інша ознака є в цьому разі знаком першої.

Аристотель визнавав інструментальну роль мовних знаків. У творі «Про тлумачення» він зазначав, що мислення людини здійснюється за допомогою знаків, і вимовлені слова є умовними знаками розумового досвіду. Далі Аристотель додає, що різниця в назві предмета в різних мовах не перешкоджає ідентичності уявлень про нього: «Подібно до того, як письменна не одні й ті самі в усіх (людей), так і звукосполучення не одні й ті самі. Проте уявлення в душі, безпосередні знаки яких є суттю звукосполучень, в усіх (людей) одні й ті ж, так само одні й ті ж предмети, подібності яких є суттю уявлень» [10]. Таким чином Аристотель визначив основні елементи знакової ситуації – вимовлені слова, що є знаками уявлень і в яких окреслені подібності предметів. Знак є «те, за наявності чого річ існує або під час появи чого вона раніше чи пізніше з'являється, і є знаком появи або існування» [10, с. 252]. У подальшому до питання про знаки зверталися стоїки й епікурейці. Важливою характеристикою знакових відносин у стоїків є розуміння знака як тріади, що об'єднує дві матеріальні й ментальну сутності. Для школи епікурейців знаки відігравали істотну роль у процесі переходу від очевидного й відомого до невідомого, звідси природа знака трактується як діична [15, с. 102].

Учення Августина про знак є одним із найважливіших поєднань давніх і середньовічних теорій знака й значення. Твердження й зауваження Августина, незважаючи на те, що вони не пропонували єдиної концепції знака, мали пріоритетне значення в розвитку середньовічних семіотичних теорій і визначали складну теорію знаків до XIII століття (за винятком початкової теорії П. Абеляра). Відповідно до теорії стоїчних логіків знак у технічному сенсі (*semeion*) розглядався як абстрактно пропозиційний зміст речення, оскільки функціонував як антецедент в істинному значенні, за допомогою якого розкривалася досі невідома істина. На відміну від цього, Августин виступав за концепцію матеріалізації знака й окреслював його як «щось, що проявляється почуттям і чимось іншим, крім самого себе» [2, с. 86]. Далі Августин стверджував, що «знак – це щось, що, пропонуючи себе почуттям, передає щось інше для інтелекту» [3, с. 33].

Іншим джерелом інформації про знаки, що обговорювалася й коментувалася в Середньовіччі, були роботи Анція Манлія Северіна Боеція, завдяки перекладам якого відомі праці Аристотеля. У А. Боеція середньовічні філософи знайшли твердження про довільний характер мови, про те, що значення встановлюється шляхом приписування (тобто найменування) або референції (віднесеності до позначення предмета). Термін «позначити» в цьому контексті трактується як «установити розуміння». Коментуючи Аристотеля, Боецій зупиняється на взаєминах між згаданими Аристотелем чотирима елементами мовної знакової ситуації: зовнішніми об'єктами, або речами; уявними поняттями, або уявленнями; вимовленими словами й задекларованими письмово. Без існування речей не було б

понять, без понять – вимовлених слів, а без останніх не було б їх письмового втілення. Цей порядок засвідчує, що використання написаних слів неможливе без знання їх усної форми, за якою криється поняття, що характеризує реальну річ. Згідно із цим письмові знаки позначають усні слова, які, з одного боку, означають уявлення, а з іншого – указують на речі [5].

Використання Августином мовознавчих термінів у загальному уявленні про знаки сприяло тому, що середньовічні філософи й богослови розглядали знаки в контексті граматики й логіки. Видатний філософ XII століття П. Абеляр звертав увагу на те, що у сфері компетенції логіки мовне позначення не покриває всіх можливих знакових ситуацій, оскільки будь-які речі можуть використовуватися як знаки, якщо вони пов'язані таким чином, що сприйняття однієї речі призводить до розуміння іншої [1, с. 111]. Це відбувається тоді, коли одна річ є відображенням іншої або коли річ за спільною домовленістю використовується як знак іншої: наприклад, умовні чернечі мови жестів або вінок над дверима таверни, який указує на те, що тут продається вино. Також це спостерігається, коли дві речі постійно зустрічаються разом, і їх звично вважають взаємопов'язаними, чи коли вони дійсно пов'язані певними відносинами. Водночас П. Абеляр розумів, що уявлення про знак, яке окреслює перераховані випадки, є занадто загальним. Для розрізнення «дійсного позначення» й надто узагальненого розуміння знакової ситуації він відокремлює просте позначення знака від знаків, використаних для передачі інформації. Таким чином, поділ знаків на основі подібності (образи), взаємозв'язку (ознаки) і домовленості (коди), що функціонує зараз, відомий із XII століття [1, с. 111].

Із середини XIII століття вчення Августина, яке активно обговорювалося в основному в теологічних дискусіях, проникає й у сферу «вільних мистецтв» (сучасних гуманітарних наук). Автор XIII століття, відомий під ім'ям Р. Кілвордбі (*Robert Kilwardby*), модифікував положення Августина про те, що «усі вчення розглядають або речі, або знаки», перетворивши його на більш «семіотично орієнтовану» тезу – «кожна наука вивчає знаки або позначувані речі». Це твердження він використовував як вихідний пункт розгляду питання про можливість існування спеціальної науки про знаки, і якщо така можливість існує, – про те, які взаємини ця наука буде мати з науками про речі. Він вважав, що таких наук може бути декілька, адже є різні типи знаків, однак для свого становлення наука про знаки повинна розглядати знак як універсальне уявлення, отримане шляхом узагальнення окремих типів знаків. Щодо природних знаків, а також «моральних знаків», наприклад, дій, що здійснюються з добрими чи злими намірами, то теорія знаків не може бути відірвана від теорії позначення речей, тому ці знаки належать галузі природних наук або науці про мораль. Водночас лінгвістичні знаки, утворені людським розумом для передачі ідей, є предметом розгляду розумової науки, якою повинна бути наука про знаки [6, с. 160].

У Середньовіччі проблемами знаків також займався Р. Бекон – автор великого трактату «Про знаки». У цій роботі, а також у «Компендіумі теології», він докладно розглядав уявлення про знак і його різновиди, намагався розробити загальну концепцію позначення з детальною теорією мовного знака, у результаті чого в нього, як і в Августина, лінгвістичні уявлення включаються в загальну теорію знаків. Згідно з Р. Беконом, уявлення про знак належить (як і в Августина) до категорії відносин між трьома елементами – знаком, предметом і особою, що

сприймає знак. Р. Бекон робить наголос на «практичному» значенні позицій «знак – адресат знака», оскільки, на його думку, уявлення про знак окреслюється з урахуванням його адресата, адже якщо ніхто не усвідомить чогось за допомогою знака, то він буде непотрібним і марним, зрештою, не буде знаком. Таким чином, у науковий обіг учений вводить семіотичну модель із трьох елементів: «знак – позначуваний предмет – адресат знака». При цьому використання знака не означає, що позначувана річ існує, оскільки словами можна позначати як існуючі, так і неіснуючі речі. Р. Бекон наперекір загальноприйнятому опису знака доходить висновку про існування знаків, що можуть бути досягнені тільки розумом [4, с. 172].

Р. Бекон подає докладну класифікацію знаків, використовуючи, змінюючи й поєднуючи елементи кількох попередніх типологій знаків. Розподіл на два основні класи (природних і умовних знаків) запозичений у Августина, а відмінність між необхідними й можливими знаками – із теорії Аристотеля. Слід зауважити, що в класифікації Р. Бекона, як і в інших середньовічних типологіях знаків, види знаків визначаються за характером позначення, а не їх матеріальної форми. Тому одна й та сама річ, факт або подія, що розглядаються в різних аспектах, можуть бути віднесені до різних або навіть протилежних класів. Це особливо важливо для розуміння процесів позначення з використанням усної мови. Таким чином, на думку Р. Бекона, слова позначають нескінченно багато речей [4, с. 172].

Висновки. Семіотичні теорії під час дослідження властивостей знакових систем різного роду мають універсальний або наближений до такого характер. Традиція античних і середньовічних мислителів продовжена філософами Нового часу, вона окреслила ґрунтовні концепції семіотики в рамках їх філософських доктрин. Усвідомлення знакової сутності слів і пропозицій зумовило поширення концепції знакового універсалізму. Це пов'язано зі складністю й різноманітністю суспільного життя, бурхливим і нерівномірним розвитком наук, виникненням безлічі проблем, що стосуються знака. Знаковий універсалізм був теоретичним відображенням факту зростання ролі умовного символізму в розвитку законів людського буття на основі розуміння сутності людини, її мислення й практичних дій, що пропонує семіотика.

Література:

1. Abelard P. De dial / Ed. L.M. de Rijk, Van Gorcum, Assen. 1956. P. 111.
2. Augustine De dialectica / Ed. Jan Pinborg, translation with introd. and notes by B. Darrel Jackson, Dordrecht: Reidel. 1975. P. 86.
3. Augustine De doctrina christiana. In: Sancti Augustini Opera, ed. W. M. Green, CSEL 80, Vienna. 1963. P. 33.
4. Bacon R. Summulae dialectics. Oxford: Clarendon, 1986. P. 172.
5. Boethius A. In Perihermeneias editio secunda. Ed. C. Meiser, Leipzig: Teubner. 1880.

6. Kilwardby R. De ortu scientiarum. British Academy; First Edition edition (December 31, 1976). 1976. P. 160.
7. Magee J. Boethius on signification and mind. Leiden: Brill., 1989. P. 8.
8. Meier-Oeser S. Die Spur des Zeichen. Das Zeichen und seine Funktion in der Philosophie des Mittelalters und der Fruehen Neuzeit. Berlin, New York, 1997. P. 42–170.
9. Антология мировой философии: в 4-х томах / ред. коллегия: В. Соколов и др. М.: Мысль, 1969. Т. I. Ч. I. С. 345, 353.
10. Аристотель. Сочинения в четырех томах. М.: Мысль, 1978. Т. 2. С. 252.
11. Аристотель Об истолковании. Античные теории языка и стиля. М.; Л. 1936. С. 80.
12. Аристотель. Первая аналитика, II, гл. 27, 70a8. Сочинения в четырех томах. М.: Мысль, 1978. Т. 2. С. 252.
13. Локк Д. Опыт о человеческом разумении. Сочинения в трех томах. Москва, 1985. Т. 2. С. 200.
14. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Москва, 1968. Т. 1. С. 488–491.
15. Платон. Тимей. Собрание сочинений: в 4 т. Москва, 1994. Т. 3. С. 72.
16. Якобсон Р. Семіотика. М.: Радуга, 1983. С. 102.

Погребняк И. В. Семіотические идеи как научная проблема: историческая реконструкция

Аннотация. Современная амплитуда семіотических исследований достаточно широка и дискуссионна, поскольку находится в поисках собственной идентичности. В статье рассмотрено возникновение семіотических идей в античности и выяснено, что они появились намного раньше семіотики. В центре внимания находятся идеи Боэция и учение Августина о знаке, что является важным сочетанием древних и средневековых теорий знака и значения. Учение Августина рассматривается как решающий поворотный момент в истории семіотики. Сосредоточено внимание на идеях Платона и Аристотеля, стоиков и эпикурейской школы.

Ключевые слова: семіотика, знак, знаковые отношения, означивание, интерпретация, смысл.

Pogrebniak I. Semiotic ideas as a scientific challenge: historical reenactment

Summary. Modern range of semiotic researches is fairly large and argumentative insofar as it is on the lookout for its own identity. The article considers the origin of semiotic ideas in the ancient world and finds that they emerged long before semiotics. Boethius's ideas and Augustin's doctrine about the sign, which is an important union of ancient and medieval theories of sign and meaning, are in the limelight of the article. The Augustin's doctrine is considered as a determinative crucial junctive for semiotics. It focuses on the ideas of Plato and Aristotle, the Stoics and the Epicurean school.

Key words: semiotic, sign, sign relation, denomination, interpretation, sense.